

Hegedüs Annamária

Laci, köszönjük szépen!

A XII. Kerületi Örmény Nemzetiségi Önkormányzat féléves szervezési munkáját követően útnak indult egy népes csapat, 17 fő az óhazába, Örményországba. Bár egyre többen jutnak ki e távoli országba, az itthon maradtak biztos szívesen olvassák útinaplónkat.

1. nap:

Grúziába, Kutaisiba érkeztünk repülőgéppel, ahol várt bennünket *Borbély (Dajbukát) László* idegenvezetőnk és **Armen**, a gépkocsivezető. Grúzia területén ért az első élmény, **Vardzia** többszintes barlangvárosát tekintettük meg. A 12. században *III. György* grúz király rendeletére kezdték kialakítani az Eruseti-hegy 500 méter magas sziklafalában. A törökök és perzsák elleni határvidéki erődítményt leánya, *I. Tamara* uralkodása alatt fejezték be, és ekkor épült az *Elszenderülés temploma* is. A mélyebb barlangokat alagutak, lépcsők, teraszok, hosszú folyosók kötötték össze. A hét emelet eredetileg 3000 barlanglakása 50 000 embernek biztosított lakhelyet. Minden egyes lakás három helyiségből állt. 1193 és 1195 között a szeldzsuk–grúz katonai konfliktus idején Tamara királynő és kísérete Vardziában élt. A városban működött kincstár, templom, könyvtár. Pékségek látták el kenyérral a lakosságot. A fürdőmedencékbe kerámiacsöveken vezették a vizet. 1283-ban földrengés okozott beomlásokat. Mára csak 750 helyiség maradt meg 900 m² területen. Vardzia legfontosabb látnivalója az *Elszenderülés temploma*. A dongaboltozatú nagytermét színes falfestmények, többek között *III. György*

és Tamara freskói díszítik. A határ átlépése után szállásunk **Gyumriban** volt, ahol rövid városnéző sétát is tettünk.

2. nap:

Megalitikus emlékeket kerestünk fel: **Shamiram** a II. és I. évezred fordulóján létesült, s Kr. e. 800-ig állt fenn. Lakóházak alapjait, menhireket láttunk, melyek feltevések szerint áldozóhelyként szolgáltak.

Keresztülhaladtunk **Osakan** településen, melynek templomában nyugszik Meszrop Mastoc, az örmény és grúz ábécé megalkotója.

Metsamorban, a kis faluban a többszintes múzeum rendkívül gazdag gyűjteménye varázsolt el bennünket. A bejáratnál két térképet találtunk: ezek szemléltetik az Örményországban található megalitikus helyeket. A neolitikumtól a vaskorszakig mutatják be a különféle leleteket: obszidián- és csonteszközöket, istenszobrokat, tűzhelyeket (melyeket szertartásra is használtak), edényeket, fényképeket. Helyi idegenvezetőnkől különleges ismeretekkel is gazdagodtunk: már a bronzkorban is nagy tisztelet övezte a tűzhelyet, s a vendégeket a „gyere a tűzhelyünkhöz” szóval invitálták. A szvasztika a Nap, az örökkévalóság szimbóluma – szertartások keretében a pap a kenyérré nyomta e jelet. Az oroszlan sörénye is a Nap jelképe volt. E vidéken is (csakúgy, mint Magyarországon) elterjedt volt a zsugorított helyzetben való temetkezés. A sírt kövekkel vették körül a föld alatt, a felszínen pedig kör alakban helyezték el őket. Az épület előtt néhány kőemléket állítottak fel.

Ecsmiadzin, az örmény apostoli egyház központja volt a következő állomásunk. Leginkább a múzeum csodálatos gyűjteménye kötötte le figyelmünket, amelyben (szép keretekben) állították ki *Noé* bárkájának egy, *Krisztus* keresztjének három darabját és a lándzsát. A süvegeket, miseruhákat, ereklyetartókat, misckonyveket is megcsodáltuk, s közben a díszes mennyezetre is tekintettünk.

Zvartnotsban egykor, a VII. században csodálatos háromszintes templom állt, ma csak az alsó szint látható. Az istenháza mellett kapott helyet a püspöki rezidencia, a szerzetesek cellája. A múzeumban az egykori templom makettjét, az országban található kolostorok fényképeit mutatják be.

3. nap:

A Jerevánban töltött éjszaka után **Geghard** felé vettük utunkat. Az egykori pogány szentély helyén Világosító Szent Gergely alapította a kolostort a IV. században, melynek nagy része a IX. századi arab támadás során megsemmisült. A ma látható épületegyüttes XII. századi. A kolostort három oldalról XII-XIII. századi falak veszik körbe; negyedik oldalról a sziklafal védi. A főtemplomot (Katoghike) 1215-ben építette I. Tamara királynő két hadvezére, a Zakare és Ivane testvérpár. A kereszt alaprajzú épület a sziklafal mellett áll, belső terét közepén kupola koronázza. Dúsan faragott főkapuja a déli falon található. A kapu timpanonját gránátalmafák és szőlőindák, valamint két galamb domborművei díszítik; fölé bikára támadó oroszlán szobrát helyezték, amely a herceg hatalmát szimbolizálta.

A templomhoz nyugatról csatlakozik az 1215-1225 között épült gavit (előtér). Kötetejét négy masszív oszlop tartja, közepén egy tetőnyílás enged be a fényt. A

helyiséget gyűlések összehívására, oktatásra, zarándokok fogadására használták. Csodálatos élményben volt részünk, először Laci énekelt nekünk természetesen örmény nyelven, majd egy öttagú kórus használta ki a terem akusztikáját. A gavit északnyugati oldalából nyílik a barlangból 1240-ben kialakított első sziklatemplom (Avazan), melynek forrását a pogány időkben is szentként tisztelték. A helyiség egyenlő szárú keresztet formáz és egy felirat szerint *Galdzak* építész műve, aki negyven éves működése során számos sziklatemplomot készített. A *Pros-család* sírboltja (zsamatun) és a belőle nyíló második sziklatemplom (Asztvacacin) 1283-ban épült, feltehetően szintén *Galdzak* tervei alapján. A sírbolt a gavit északkeleti belső falán lévő kapuból érhető el. Formája nagyjából négyszögletes, falai mélyen vágott domborművekkel vannak díszítve. Különösen feltűnő az északi falon a

Templom makettje Zvartnotsban

kosfejhez láncolt két oroszlánt és a köztük található, bárányt elragadó sast (feltehetően a Pros-család címere) ábrázoló dombormű. A második sziklateplomba vezető kapu is dúsan faragott, nagy keresztel ékesített és mellette szirénekkal (nőarcú madarakkal) díszített kis kápolnafülkét vágta a sziklába.

A második sziklateplom is kereszt alaprajzú, kőbe vágott, domborművekkel ékesített kupola alkotja a tetejét, melynek közepén világító nyílást vágta a külvilágba. A falakat állatok, harcosok, virágok és kereszték domborművei ékesítik.

Garni épületegyütteséről is sok újdonságot mesélt Laci: Garni néhány évszázadon át az örmény királyok nyári szálláshelye volt - a garni erődítmény romjai máig megvannak. *I. Tiridatész* az erődítmény területén az első évszázadban épített ión Mithrász-templomot. (Magyarországon is található Mithrász-szentély, Fertőrákoson.) Több mint másfél évezred háborítatlansága után 1679-ben a templom földrengés során súlyosan megsérült, majd 1966-ban rekonstruálták a talált eredeti anyaggal. Az épülethez vezető lépcsők azért olyan magasak, hogy szinte meghajolva lehessen a szentélybe jutni. A legújabb ásatások során római kori fürdőre bukkantak, a mozaikpadló nagyjából sértetlenül vészelte át az évezredek. A turisztikai látványosságok közé tartozik egy kék és fekete bazaltból épült keresztény templom is. Laci külön felhívta a figyelmünket a 4. századi Hayrapet-templom romjaira, valamint a nehezen faragható kővekbe vésett gyöngyökre és ékírásra.

A délutánt **Jerevánban** emlékezéssel, illetve városnézéssel töltöttük. A genocídium emlékművét kerestük fel, ahol Laci el-elcsukló hangon mesélt a borzalmakról. A 12 befelé hajló kőtömb az egykori

Laci énekel a Geghard kolostorban

ország tartományát jelképezi, a magas, két részből álló oszlop pedig a hazai és a diaszpórában élő örményeket. A részletes tájékoztató után elhelyeztük koszorúnkat, s közben a csoport elénekelte az örmény himnuszt – eredeti nyelven.

Városnéző sétánkat a Cascade-nál kezdtük, az Operaház és a sétálóutca érintése után a Köztársaság téren fejeztük be. A lelkesebb és fáradhatatlan csoporttagok ezt az utat este is bejárták, hogy a kivilágított városban is gyönyörködhessenek.

4. nap:

A fővárost elhagyva **Khor Virap** felé vettük utunkat. Útközben, a kolostor előtt egy kilátóhelyről megmutatta magát az Ararát (szerencsénk volt, ez ugyanis nem látható mindig). E kolostor az örményországi kereszténység bölcsője. Az V. századtól kezdve zarándokhelyként, a VII. századtól pedig kolostorként működött, ma is ott bújik meg az Ararát - az örmény

nemzet, államiség, és Nyugat-Örményország elvesztett területeinek szent szimbóluma - árnyékában, mely az örmények legnagyobb bánatára 1921 óta Törökország területén fekszik. A kolostorban szeminárium működött, s itt volt a katolikosz rezidenciája is.

A Szűzanya-templom az V. században épült fehér mészkőből kupolával. A ma látható istenháza a XVII. századra keltezhető. A templom alatt található a Szent Gergely-kápolna, az alatt egy 6 m mély gödör, itt raboskodott Világosító Szent Gergely. A khor virap mély gödröt jelent. A szomszédos teremben szintén verem látható, ide tették azt az asszonyt, aki minden nap kenyeret és vizet vitt Gergelynek.

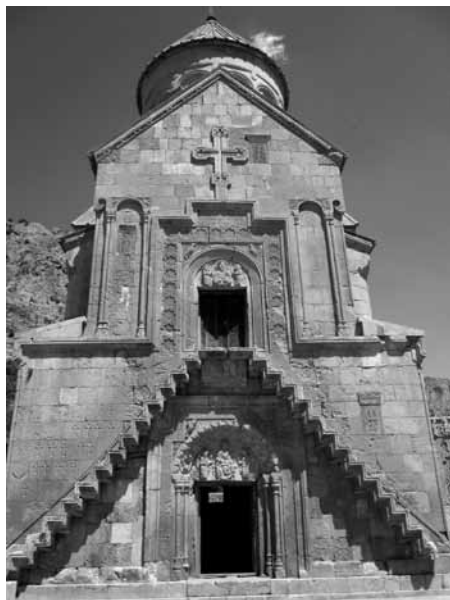
A XIII. században épült **Noravank** monostor lenyűgöző épületegyüttese egyike az örmény építészet középkori gyöngyszemeinek, a Világörökség javaslati listán is szerepel.

A Noravank monostor épületegyüttese egy főtemplomból, és az azzal nyugatról szomszédos gavitból és *Burtel Orbelján* (Orbeli) herceg kétszintes sírtemplomából áll. Mindkettőt Momik, az Orbelján fivérek építészete tervezte, és halála évében, 1339-ben fejezte be. A Szent Astvatsaintemplom (Isten Szent Anyja) két oldalán egy-egy kacs-kár áll, a Momik-kacs-kár különösen jelentős. A faragott lapon nagy kereszt van egy pajzs alakú rozetta fölött. Oldalt függőlegesen elhelyezett, kiemelkedő nyolcágú csillagok díszítik. A tetjén Deészisz jelenet látható. A Deészisz jelenet a bizánci, később a keleti ortodox művészet jellegzetes ikonikus ábrázolása. Középen Jézus ül, mellette Szűz Mária és Szent János. Előfordul azonban, hogy más szentek kapnak helyet Krisztus mellett. Hátterében indákat, leveleket látunk. A templom felső szintjére a homlokzat elé

épített két lépcsősoron haladhatunk fel. Ez az elrendezés szinte egyedülálló. Az alsó bejárat fölött Gábrriel, Mária és Mihály arkangyal ül. A felső bejárat fölött Jézus domborműve látható Szent Péterrel és Pállal. A Keresztelő Szent János-templom timpanonjában szintén különlegességet észlelhetünk: Szűz Mária perzsaszőnyegen foglal helyet törökülésben. Az ablak fölötti félkörívben pedig az Atyát láthatjuk. Egyik kezében Ádám fejét tartja, a másikkal áldást oszt.

Hegyes-völgyes, sziklás tájakon továbbbrogva jutottunk el az örmény Stonehenge-hez, a **Zorats Karer**hez. Ez a következő részekből áll: a központi kör, az északi és a déli kar, valamint két sor különálló kövek helyezkednek el. Összesen 223 kő látható.

A bazalt kövek magassága 0,5-3 m. Sok törött és számozatlan kő is van. Mintegy

Noravank – templom

80 kövön volt, illetve van kör alakú lyuk, de nem mindegyik lyukas kő áll. Többen állítják, hogy a köveket csillagászati megfigyelésre használták. Tizenhét kő kapcsolatban áll a napkelte vagy naplemente, a napforduló és a napéjegyenlőség idejével, és 14 a Hold adott időszakával. A csillagászati jelentőséget 1984-ben állította az örmény régész, *Onik Khnkikyan*.

5. nap:

A **tatevi kolostorhoz** függőkabinban jutottunk fel. A kb. 25 perces menetidő közben a változatos tájat figyeltük. A kolostort egy imaház helyén emelték 895-ben. A kolostor mély és éles ívű szurdok által képezett hegy oldalában bújjik meg.

1931-ben egy földrengés jelentős károkat okozott az épületegyüttesben, de a megmaradt emlékek is lehetővé teszik, hogy az építők szakmai és művészi hozzáértését kellően értékelhessük. Mindenképpen külön is említendő a Pogos és Petrosz (Péter és Pál) templom; ez 895 és 906 között épült. A VII. század boltíves bazilikáit idézi, de új stíluselemeket is tartalmaz. Átmenetnek tekinthetjük az ősi kupolás és a később elterjedt kereszthajós templomkiképzés között. Külső megjelenése puritán; harmonikus arányai csak fokozzák a magassága által keltett benyomást.

A **Selim-Pass hágó** 2.410 m tengerszint feletti magasságban található. Az úton lenyűgöző kilátásban volt részünk, meredek emelkedőkön haladtunk. A hágón karavánszeráj, az Orbelian vagy Selim karavánszeráj található.

Noratus középkori temetőjében található a legtöbb kacs-kár. A legrégebbi kacs-kár a IV-V.; a legtöbb a X. században készült. A temető hét hektáros területen fekszik, ezen közel ezer kacs-kár található, mindegyik egyedi díszítéssel. Egy ismert legenda kapcsolódik a temetőt megszálló

hadsereghez, illetve *Timur Lenk*hez. Az egyik történet szerint a falusiak sisakot helyeztek a kacs-károk tetejére. Távolról a kacs-károk úgy néztek ki, mintha a fegyveres katonák lennének. Timur Lenk hadserege visszavonult. Laci több kacs-karról beszélt részletesebben is: az egyik tetején az Ararát látható; a vizet bevezető király síremlékén cső húzódik; egy földművelő síremlékén megörökítették, ahogy a felesége ebédet visz neki; néhány kacs-káron pedig az illető foglalkozására utaló tárgy kapott helyet.

6. nap:

A **Szeván-tó** partján lévő kemping elhagyása után **Szevanavank** kolostorát kerestük fel. A IX. században szigetre épült a kolostor, ám Sztálin idejében a tó vizét elvezették, a vízszint 20 méterrel csökkent, s félsziget keletkezett.

A legenda szerint az arabok támadása idején egy halásztól kértek tanácsot, hiszen ő jól ismerte az időjárás helyi sajátosságait. Azt javasolta a királynak, hogy az arabokat kora reggel támadják meg, amikor a nap épp emelkedni kezd. A király megfogadta a tanácsot, és katonáit az arabok csónakjai felé irányította. A nap épp az arabok szemébe sütött. Az örmények megnyerték a csatát, a tó pedig tele volt arab katonával. A holttestektől és az egyenruháktól a tó feketének látszott, ezért elnevezték a tavat Sevannak. (A fekete örményül sev.) Más vélekedések szerint a bűnt elkövetett szerzeteseket Szevanavankba küldték, s a kolostor a bűn fekete színéről kapta nevét.

A Sevanavank kolostor területén két templom áll, Surb Arakelots (Szent Apostolok) és Surb Astvatsamayr (Szent Istenanya). A két templom közel azonos; anyaguk fekete tufa, kereszt alakúak. A kolostorban 200 kéziratos, 400 nyomtatott könyv,

ékszerek, keresztek, és még sok más értékes tárgy volt korábban. Néhány felirat a 9. századra nyúlik vissza. A Surb Arakelots-templom fából készült ajtaja különösen szép; a 15. századi faragványok bizonyítják a ragyogó középkori örmény művészetet.

A kolostor megtekintése után **Jereván-ba** robotgunk, hiszen ott a harmadik napon, hétfőn zárva voltak a múzeumok. Enélkül azonban nem hagyhattuk el az örmény fővárost.

Jerevánt Kr. e. 780-ban alapította *I. Argisti* urartui uralkodó, amikor a jelenlegi örmény főváros határában az Arin-Berd dombon, kéthektárnyi területen **Erebuni** néven várral megerősített helységet építtetett. Jereván városa nevében őrzi e régi urartui település emlékét, és az ásátások során talált ékírásos kőtáblák is hitelesítik a város ókori születését. Jereván másik szögletében a *Kamir-Blur* (Vörös Halom) magaslaton ugyancsak állt egy hatalmas erőd, amelyet szintén a Kr. e. VII. században építettek.

Erebuni régészeti feltárása alkalmával előkerültek a fellegvár, a nagyszerű palota, a hajdan impozáns templomok és egyéb épületek romjai. Az épületeket durván megmunkált terméskövekből és nyers agyagtéglákból építették. A mértanias jellegű épületformák, továbbá az épületek belső falait díszítő falfestmények nagymértékben asszír alkotásokra emlékeztetnek. Az ünnepélyes alkalmakra használt termeket freskók borították. Ezeken istenek felvonulása, oroszlánok, bikák, leopárdok és kutyák realiztikus ábrázolása látható. Érdekes és vonzóan színes az ornamentika.

Mindebből sajnos semmit sem láthattunk, ám az ásátások során előkerült leleteket szemügyre vehettük az **Erebuni Múzeumban**. A bejáratot díszítő griff-fejű szárnyas oroszlán is sokat sejtetett. Az értékes történelmi és tárgyi ismertető közben ékírásos táblák (olvasattal együtt), vízvezetékek, edények, szerszámok, idolkok, kerámia térképek, bronz sisakok, ezüst ivókürtök sorakoztak a tárlókban.

A **Matenadaránban** helyi idegenvezetőre sem volt szükségünk, hiszen Laci munkahelyén csodálhattuk meg az értékes kéziratokat. A világ leggazdagabb ókori kéziratgyűjteménye évszázadokon át Ecsmiadzinban volt, e helyen 1959 óta tárolják a töredéket. Egy térképről ugyanis tájékozódhatunk az Örményországban készített értékes kéziratok mai tárolási, őrzési helyéről. Nem véletlen, hogy igen sok Törökországban található. Nézzünk körül azonban itt: az első tárlóban másolatokat állítottak ki: 986-ban, illetve a XII. században Meszrop Mastoc betűivel írt evangéliumok sorakoznak. A többi tárlóban már eredeti munkákat láthat a nagyérdemű: bibliafordításokat,

Faragott gyöngyök (kőben) Garniban

filozófiai műveket, történelmi, illetve idegen nyelven írt könyveket. A színgazdagsággal kapcsolatban is sok ismeretet kaptunk: elsősorban növényekből nyerték a festékanyagot. Ám a legkülönlegesebb: csak Örményországban él egy bogár, ráadásul a föld alatt bujkál. Csupán tíz napra jön a felszínre, s e rövid idő alatt kellett gondoskodni a piros egyik árnyalatának alapanyagáról, annak beszerzéséről. Figyelemre méltó több könyv borítója is: az egyik a VI. században készült elefántcsont díszítéssel.

A fényképezőgépet sajnos a **Történeti Múzeumban** is a táskánkban tároltuk, pedig nagyon szívesen lencsevégre kaptuk volna a 2-50 ezer éves leleteket. Az anyag gazdagságát leginkább az időtartammal tudjuk érzékeltetni: a vezetés egy órán keresztül tartott, majd néhány, a régészet iránt különösen érdeklődő a piac helyett folytatta a tárlatlátogatást. Újabb egy óra alatt csupán öt termet sikerült alaposan megnézni. Mit is? A világ legrégebbi cipőjét (korában még nem jutottak dűlőre a kutatók: 5-7 ezer évesnek gondolják); rengeteg idolt, szertartási

edényt, fa szekereket (4-5 ezer évesek); arany ékszereket, kerámiaedényeket, illetve –oltárokat, Erebuni várának freskótöredékeit, ékírásos pecséteket, kőtáblákat, agyag szarkofagot, sztéléket („Hogy nézni is tereh!”). Teremről teremre haladtunk a korban: az egyházi tárgyak, miseruhák, a polgári öltözékek már „csak” néhány száz évvel ezelőtt készültek. A XX. század történelméből öt tragédiát emeltek ki a muzeológusok: a genocídiumot, az I. és II. világháborút, a szovjet uralmat és az 1989-es földrengést.

7. nap:

„Műsorváltozás” volt a Grúzia örmények lakta vidékének rendkívül rossz útjai miatt. Ismét a Szeván-tó felé vettük az irányt. Majd Dilijanon keresztül Tbilisziben sétáltunk egy kicsit. A középkori fürdőktől indultunk, ez egyébként a muzulmán negyed alatt található. Majd a hangulatos kis utcán elhaladtunk a karavánszeráj, két kolostor, a ferdetoronny előtt, s a megbeszélt helyen visszautunk a buszba. Kutaisiban a búcsúvacsorán az élményeinket soroltuk, természetesen nem tudtunk dönteni, mi is tetszett legjobban.

Ízek utcája a Millenárison

Június 10-én ismét megrendeztük az örmény ízek bemutatóját. *Sergio Tabeira* idén is elvállalta, hogy bemutatja főzőtudományát a II. kerület érdeklődő látogatóinak. Idén Zulu – zöldséges-húsos örmény étel és Örmény fantázia torta került az örmény sátor asztalára, hideg ásványvízzel. A finom ételek és a jókedvű, kedves kiszolgálás idén is vonzotta a hosszú sorban várakozó érdeklődőket. Köszönetet

mondunk a Budapest Főváros II. kerületi Polgármesteri Hivatalnak, hogy a II. Kerület Napja rendezvény részeként minden évben anyagilag támogatja a kerületi nemzetiségek bemutatkozását, amelyhez mi örmények saját forrásból is hozzáteszünk, hogy minél több kerületi lakos ismerhesse meg az örmény ízeket.

dr. Issekutz Sarolta
elnök